

О.А. Борділовська

ІНДІЯ: 60 РОКІВ БЕЗ ГАНДІ

УМІНУЛОМУ році Республіка Індія відсвяткувала 60-річний ювілей своєї незалежності. 30 січня 2008 р. виповнилося 60 років з того моменту, як не стало Мохандаса Карамчанда Ганді, якого індійці вважають «батьком нації», хоча він ніколи не обіймав визначних державних посад. Його основний внесок в об'єднання нації та свободу країни – це його власне життя, справжній шлях патріота та громадянина. Після його жорстокого вбивства М. Ганді продовжували сприймати передусім як справжнього апостола ненасилля. Іноді це навіть затьмарювало його імідж палкого борця проти несправедливості та експлуатації людини, настільки значними для індійців є його ідеї мирного опору, що мають коріння у традиційній індійській релігійно-філософській думці. Насправді Ганді не придумав нічого принципово нового, він лише довів спроможність духовних цінностей бути інструментом боротьби за свободу. «Він і був Індією, і всі його вірування та погляди були індійськими віруваннями», – говорив про нього Дж. Неру, один з його молодших соратників, мабуть, найвідоміший – перший прем'єр-міністр незалежної Індії.

Можна багато розповідати про самого М.К. Ганді, хоча той же Джавахарлал Неру колись зазначив, що написати справжню біографію Ганді неможливо. Кожному, хто спробує це зробити, відкриється лише якийсь один бік його багатогранної натури. «Напівголим факіром» називав Ганді В. Черчілль, який насправді боявся сили й авторитету цієї фізично слабкої, але надзвичайно міцної духом людини. Махатма (в перекладі – «велика душа») – так називали Ганді індійці, проте більше любили вживати «бапу» – батько. Сам Ганді називав себе політиком, який намагається бути святим, своє вчення описав в автобіографії як «мої експерименти з істиною» і говорив, що його послання – це його життя.

Життю та діяльності Махатми Ганді присвячено безліч літератури, як в Індії, так і за кордоном, дослідженням гандизму займалися й українські вчені, передусім слід

Ненасилля – це спосіб життя, й Індія має довести це світу

М. Ганді

назвати праці професорів В.А. Василенка, О.О. Чувпила. Немає потреби детально висвітлювати його життєдіяльність, тим більше що тема нашого дослідження дещо інша: показати, чого саме прагнув «батько нації», яким чином намагався змінити свій народ і свою країну і наскільки його мрії були втілені в життя у незалежній Індії.

Нагадаємо лише основні факти його біографії. Мохандас Карамчанд Ганді народився у князівстві Порбандар на заході Індії в доволі ортодоксальній індуській родині вішнуїтів, проте вона належала до не найвищої касты – *банія* (в ієрархії індуїзму ця каста є третьою після брахманів та кшатріїв варни вайш'ів, представники якої традиційно були торговцями). У школі він більше відзначався сильним характером, принциповістю, ніж оцінками та успіхами у навчанні. У 13-річному віці одружився, згідно з традицією, на щастя, молоді сподобалися одне одному, а згодом його дружина Кастурба стала не менш відомою, ніж сам Мохандас. У 20-річному віці він вирушив на навчання до Британії, за що поплатився кастою – старійшини виключили його за те, що він наважився перетнути океан, і не звернули уваги навіть на авторитет його батька, який служив міністром при місцевому дворі. Проте в метрополії, здобуваючи юридичну освіту і знайомлячись із європейською культурою, він остаточно перетворився на істинного індуса, йому не сподобалося жити за іншими настановами та цінностями. Ганді на все життя став переконаним вегетаріанцем, хоча в дитинстві пробував вживати м'ясо, щоб зміцнити свою надто тендітну статуру. В Англії він багато ходив пішки – з причин економії, а згодом ця звичка перетворилась на потужний політичний механізм – марш протесту проти колонізаторів [Gandhi smriti].

Перебуваючи в Європі, Ганді ознайомився з християнською традицією, що справило на нього доволі несподіване вра-

ження. Сам він висловився з цього приводу таким чином: «Я перебував під значним впливом християнства. Проте несподівано дійшов висновку, що у вашому Священному Писанні немає нічого такого, чого не було б у наших святих книгах. Таким чином, бути хорошим індусом – те ж саме, що й бути хорошим християнином» [Kripalani 1993, 24].

З тих пір Ганді завжди негативно ставився до зміни релігії віруючими, оскільки не розумів, навіщо це потрібно. В цьому полягала суттєва розбіжність М. Ганді з Амбедкарком – іншим відомим реформатором та послідовним борцем за права недоторканих, який вважав, що перехід знедолених з індуїзму в іншу конфесію (в його особистому випадку – буддизм) може значно полегшити їхнє життя.

У 1891 році Мохандас повернувся до Індії, але його кар'єра зовсім не була стрімкою, на що так розраховувала родина, і він просто змушений був прийняти пропозицію їхати до Південної Африки, де індійській спільноті був необхідний адвокат. У 1906 році саме там Ганді розпочав боротьбу проти несправедливості і провів першу кампанію громадянської непокорі, а в 1915 році повернувся до Індії вже відомим. Він заснував свій перший *ашрам*, де намагався запровадити життя за власними поглядами та наставляти своїх послідовників філософії *сатьяграхи*. Найважливішими віхами його політичного життя на батьківщині вважають ряд масових національних кампаній, організованих Індійським національним конгресом саме за ініціативи Ганді: Рух неспівробітництва з колоніальною владою 1920 р., Рух громадянської непокорі 1930 р., підкріплений Соляним маршем, та Рух «Геть з Індії!» 1942 р. Про успіх такої тактики боротьби з колонізаторами свідчить той факт, що у 1945 р., коли II світова війна вже закінчувалася, В. Черчилль сказав: «Кому потрібна ця перемога у війні, якщо ми втрачаємо Індію!»

Про Ганді написано багато книжок, у яких автори намагаються дослідити феномен його діяльності, тож спробуємо і ми зосередитися передусім на його методах. Коли М.К. Ганді вперше оголосив *ахімсу* та *сатьяграху* основними засобами до здобуття свободи та незалежності ін-

дійського народу, це було великою новацією. Хоча вперше до *сатьяграхи* Ганді вдався в Південній Африці – 11 листопада 1906 року він розпочав боротьбу проти соціальної дискримінації індійського населення у провінції Трансвааль. *Сатьяграха* як метод політичної боротьби пропагувала ненасильницький опір та громадянську непокору. В перекладі із санскриту «*сатья*» означає «правда», «істина», «*аграха*» – «рішучість», «твердість», «наполегливість». Отже, *сатьяграха* – рішучий пошук правди, це активний, а не пасивний метод боротьби проти несправедливості, але виключно мирними засобами, шляхом «*ахімси*» – «ненасилля». Багато хто не вірив у спроможність таких методів, особливо на початку політичної боротьби Ганді, проте вони виявилися дієвими: 15 серпня 1947 р. Індія стала незалежною країною, змусивши колонізаторів покинути її не шляхом повстань та терору, а саме завдяки громадянській непокорі, відкрито проголошеній і послідовній у діях мас. Щодо цього Ганді писав: «Громадянська непокоря стає священним обов'язком, коли держава виявляється беззаконною та корумпованою», – чи не є це зауваження доречним і в наш час?

Відомо, що на формування вчення, яке згодом отримало назву «гандизм», великий вплив справили ідеї російського філософа та письменника Л. Толстого, а також Г. Торо – американського вченого-натураліста та філософа. У Ганді і Толстого багато спільних ідей: рівність всіх людей перед Богом, заперечення всього нового та аморального, близькість до природи, повернення до традицій духовних та до традиційного господарського стилю життя, необхідність фізичної праці для кожної людини. Проте здається, що і без цього впливу Ганді був би саме тим Ганді, оскільки в основі його вчення лежить не стільки світовий досвід, скільки традиції суспільного устрою та філософської думки індійців. Це цілком природно, адже давність індійської цивілізації, традиційність її культурних цінностей та етичних настанов знайшли відбиток абсолютно в усіх сферах життя. Однією з найбільш значущих цінностей індійців, індусів (а також буддистів і джайнів), зокрема, є доктрина ненасилля, яку Ганді називав «корінням

індуїзму». Таким чином, можна стверджувати, що *гандизм* як суспільно-політична течія став своєрідним продовженням традиційних індійських філософсько-релігійних та моральних концепцій. Більш того, багато хто з дослідників гандизму вважає, що сам Ганді був реформатором індуїзму, він намагався використати його цінності для політичної боротьби, тобто, на думку відомого вченого Б. Рибакера, М. Ганді був релігійним реформатором і політичним діячем водночас [Рибакер 1981, 126]. Інший російський вчений, А. Куценков, називав Ганді соціальним реформатором, який не був святом у традиційному сенсі, проте мав надзвичайну харизму [Куценков 2007, 293].

Звичайно, ненасилля – спільний для більшості релігійних вчень принцип, але Ганді наголошував на тому, що цей принцип знайшов найвище своє втілення саме в індійських релігіях, і вважав індуїзм «найтолерантнішою з усіх релігій»; Ганді був глибоко релігійною, проте абсолютно віротерпимою людиною [Ткачева 1989, 30]. «Істина – це Бог, а Бог не знає релігії», – неодноразово повторював він. Махатма виступав проти зміни релігії, як вже згадувалося, оскільки вважав, що краще змінити щось у душі. Так само не погоджувався він з тими, хто вважав політику аморальною справою, якій релігія зовсім не пасує: «Жодна людина не може жити без релігії... Моя відданість істині привела мене на поле політики, і ті, хто думає, що релігія нічого не важить для політики, не розуміють, що саме означає релігія» [Gill 1996, 27]. Ганді прагнув принести в політику високі моральні якості – чесність, співчуття, відкритість, безкорисливість. Чи не за це його часто називали «невиправним ідеалістом»? Але ж у цьому полягає і його феномен. «Ганді не спустився зверху, здавалося, він вийшов з мільйонних мас індійців, він говорив їхньою мовою і віддавав їм та їхньому жадливому становищу всю свою увагу... Я не знаю людини більш правдивої за Ганді. То небезпечна якість для політичного діяча, адже він розкриває свою душу і дозволяє людям бачити формування своїх поглядів», – так писав про нього Неру [Неру 1989, 125].

Сам Ганді завжди заперечував наявність якогось власного вчення: «Немає ні-

чого, що б мало назву гандизм, і я не хочу залишати після себе якусь секту... В мене немає нічого, щоб вчити світ. Істина та ненасилля – такі ж старі, як гори», – повторював Ганді [Kripalani 1993, 3]. Він мислив категоріями, звичними для більшості індійців, його вплив був різним на різні верстви, але й залишитися поза його впливом було неможливо. Його мрія про встановлення «Рам радж'я» – царства Божого, заснованого на справедливості та законі, завжди здавалася європейцям примітивною, а от індійці одразу сприймали такі мрії, розуміли, про що саме йдеться.

Основа гандизму – метод сатьяграхи, його складають такі цінності: передусім – ненасилля, яке, на думку Ганді, є таким самим основним законом життя людської істоти, як насилля – закон тваринного світу; далі – істина, що означає чесність, передусім особисту; некорисливість; цнота (у різних проявах); відмова від особистої власності; ручна праця з метою самозабезпечення; контроль над особистими схильностями; хоробрість, безстрашність; однакова повага до всіх релігій; свадеші – національне виробництво; свобода від недоторканності, рівність усіх каст [Globalization 2007, 22–23].

Безперечно, головними тут є ненасилля, а також така визначна риса гандизму, як толерантність, яка передбачала рівність чоловіків та жінок, представників усіх релігійних конфесій та відсутність кастових забобонів, що для традиційного індуїстського суспільства справді було революцією. Тому слід визнати, що деякі його ідеали та вчинки викликали таку ж ненависть, як і любов. Зокрема – намагання зробити недоторканих рівними членами суспільства, адже цього не було ніколи протягом тисячоліть. Проте саме допомога та співчуття до суспільних низів стали однією з основ послання Махатми нащадкам. Він був переконаний, що такий недолік індуїзму, як інститут недоторканих, може бути подоланий, оскільки він не є суттю цієї релігії. «Недоторканність – злочин проти Бога», – говорив Ганді і сідав з представниками цієї найнижчої соціальної групи за один стіл – звичайно, це подобалось «харіджанам», тобто «божим дітям», так називав їх Махатма, та чи могло це сподобатися представникам вищих каст, принаймні одразу?

Так само незвичним для ортодоксів було залучення до антиколоніальної боротьби жінок, адже це означало визнання їх рівними у правах із чоловіками. Тож Ганді не тільки обожнювали, його так само ненавиділи та боялися, з ним сперечалися, оскільки його засоби виявилися прийнятними зовсім не для всіх. Викликали суперечки і його погляди на індійське майбутнє. Взагалі, він віддавав всю свою енергію боротьбі за свободу, а от майбутній розвиток країни його цікавив набагато менше. Відомо, що суспільні погляди Ганді не відзначались передовими думками: це був різновид ідеалізму, навіть утопії, так званий «селянський соціалізм», який він описав у «Гінду сварадж». Махатма наполягав на **свадеші та кхаді**: виробництво на селі відповідає потребам людини і природи, завдяки *чаракха* та *кхаді* кожен індієць матиме роботу і сам забезпечить себе одягом. Ганді навіть пропонував на національному прапорі в центрі розмістити зображення прядки. У цьому відчувається вплив ідей Л. Толстого: людина сама повинна заробляти собі на хліб фізичною працею. Він бачив майбутнє індійське суспільство як федерацію сільських общин із традиційним самоуправлінням з певними елементами анархії, яку він трактував як свободу [Маргышин 1998, 113].

У побудові своєї концепції Махатма виходив з того, що Індія – країна аграрна. Сперечаючись із цього приводу з постійним ідейним супротивником – революціонером та прагматиком, прихильником технічного прогресу Дж. Неру, Ганді вказував, що у майбутньому індійці житимуть саме в хатинах, а не у палацах. Неру ж відповідав: «Не розумію, чому саме село має втілювати в собі правду та ненасилля?.. Обмежені люди набагато більше схильні до кривди та насильства...» [Неру 1989, 126].

Стосунки Неру і Ганді – взагалі окрема тема, цих двох абсолютно не схожих людей (за походженням, освітою, манерами, поглядами на майбутнє) тримав разом не лише політичний розрахунок, а й взаємне духовне тяжіння. Навряд чи Дж. Неру став би так швидко лідером Конгресу і згодом всієї країни, якби не мав підтримки Ганді, який намагався використати його освіту, талант та енергію. Неру ж відчував незамінність Ганді як лідера нації і ніколи

не доводив стосунки до розриву, хоча їхні життєві філософії були різними.

Слід зазначити, що М. Ганді не приділяв багато уваги програмі майбутнього розвитку Індії, для нього існувала одна основна мета – досягнення незалежності, він присвятив її втіленню все життя. Коли ж мети було досягнуто, він, здавалося, взагалі втратив інтерес до політичного життя в країні. Великою мірою це пояснювалося тим, що він переживав розділ країни як власну поразку, особисте нещастя. Аби зберегти єдність країни, М. Ганді навіть пропонував посаду прем'єр-міністра після здобуття незалежності віддати М. Джинні, лідеру Мусульманської ліги, проте від такої пропозиції відмовились лідери Індійського національного конгресу. Індія стала вільною ціною втрати єдності; у створенні Пакистану багато хто звинувачував самого Махатму, адже він вчив, що «потрібна не постійна ворожнеча з мусульманами, а підкорення їх силою нашої любові». А вбитий він був фанатиком-індусом Натурамом Годсе, який вважав, що Ганді робив мусульманам аж надто багато поступок. Після трагічної загибелі «бапу» Б. Шоу сказав: «Ця подія демонструє, як небезпечно бути надто хорошим» [Gandhi smriti, 29].

2 жовтня людство відсвяткувало день народження Мохандаса Карамчанда Ганді, вперше цей день відзначався також як Міжнародний день ненасилля – згідно з рішенням, затвердженим спеціальною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 15 червня 2007 р. Проведене перед тим у провідних університетах США опитування мало за результат визнання Махатми найвидатнішим політичним діячем усіх часів та народів. Загальною популярністю серед американської молоді він поступився, згідно з цим опитуванням, лише Біллу Гейтсу. Ще у 1999 році за опитуванням британської ВВС М. Ганді було названо «людиною тисячоліття». До багатьох навчальних програм університетів та коледжів Сполучених Штатів нещодавно ввели спеціальний курс – «гандизм», так само факультативні курси з вивчення життя та діяльності «батька нації» пропонуються в багатьох індійських навчальних закладах. Спосіб життя Ганді, сповнений обмежень та самопожертви, його соціальні ідеї та моральні настанови, його вчення про лю-

бов до людей у нашому сучасному прагматичному світі знову стають популярними.

Не пройшов день народження Ганді непомітно і в Україні: 2 жовтня 2007 року відбувся «круглий стіл» під гаслом «Принцип «око за око» робить усіх сліпими», який було організовано за участю Східно-Європейського інституту розвитку та Посольства Республіки Індія в Україні. Після широкої дискусії з питань політики і моралі, в якій брали участь науковці, викладачі ВНЗ України, дипломати й політичні діячі, для широкої аудиторії відбулася демонстрація фільму Р. Аттенборо «Ганді», за який режисер понад 20 років тому отримав премію «Оскар».

Великий Ейнштейн колись сказав: «Можливо, наступні покоління просто не повірять, що така людина з плоті й крові ходила по цій грішній землі». Проте Ганді не був просто взірцем чесності та відданості істині, його феномен полягає в тому, що він докорінно змінив стиль життя своєї країни, він навчив індійців гідності, привчив нікого не боятися і наполегливо йти до своєї мети, нікому нічим не погрожуючи. «Ганді був апостолом ненасилля, але не просто апостолом сам по собі, як втілення якоїсь абстрактної ідеї, а як уособлення інструмента боротьби проти несправедливості та пригнічення», – зазначає професор Біма Прасад [Prasad 2007, 11]. Цікавий та водночас сумний факт: неодноразово кандидатуру М. Ганді висували на здобуття Нобелівської премії миру, проте кожного разу уряд Великої Британії блокував цей процес.

То про що ж насправді мріяв *бану* – батько нації? «**Індію своєї мрії**» він описував у такий спосіб: «Я працюю заради Індії, в якій навіть найбідніший відчуватиме, що це – його країна, в розбудові якої його голос теж матиме значення; для Індії, в якій не буде вищих та нижчих класів; для Індії, в якій усі спільноти житимуть у цілковитій гармонії. Там не повинно залишитися місця для інституту недоторканих, для алкоголю та наркотиків. Жінки матимуть рівні права з чоловіками. Ми будемо жити в мирі та злагоді з усім іншим світом. Ось такою є Індія моєї мрії» [Gandhi smriti, 48].

А якою ж стала Індія за 60 років, що минули з моменту загибелі Махатми? Чи

справдилися його мрії і чи є в країні місце його ідеалам сьогодні? І чи може справді Індія виконувати й надалі роль «духовного вчителя людства», як вона до цього звикла? Як вшановують принципи та ідеали Ганді сучасні лідери держави?

Цікаво, що за ці 60 років гандизм був проголошений офіційною ідеологією не лише провідної партії країни – ІНК, а й інших політичних сил – націоналістичної Бгаратіа Джаната парті та навіть Комуністичної партії Індії. Вірність ідеалам вчення Ганді оголошували всі, а от на практиці дотримувалися їх зовсім не завжди. Тим більше мало хто з партійних лідерів повністю відповідав ідеалу гандизму – був би настільки чесний, відкритий та некорисливий, як сам Махатма.

Сучасна Республіка Індія – потужна держава, яка швидко розвивається і прагне до статусу великої держави. Вона має значний потенціал, великі людські та природні ресурси, є другою у світі за кількістю населення (1 млрд. 40 млн.), щорічний приріст якого на початку III тисячоліття становить 1,51%. Республіка Індія є багатонаціональною федеративною державою, у її складі – 28 штатів та 6 союзних територій, а також 1 національна столична територія – Делі. Це багатопартійна парламентська республіка, у якій вища законодавча влада належить двопалатному парламенту на чолі з прем'єр-міністром, головою виконавчої влади є президент. Наприкінці свого життя Махатма Ганді говорив, що мріє, аби першим президентом Індії «стала міцна духом, непідкупна і кришталево чиста дівчина з касти бгангі (недоторканих), якій би допомагала така людина, як Джавахарлал Неру» [Юрлова 2003, 110]. Наразі президентом країни є жінка – Пратібга Патиль, і жінки мають досить високе представництво в органах влади, як про це колись мріяв Ганді. Певною мірою втілилася в життя й інша його мрія: у 1997–2002 рр. президентом країни був К.Р. Нараянан – недоторканий.

Індійці люблять називати свою країну «найбільшою у світі демократією», передусім завдяки великій кількості електорату, а також принципам державного та суспільного устрою. «Вестмінстерська модель конституційної демократії» вже понад півсторіччя є працюючою політичною

системою в Індії, а Конституція Індії, прийнята 26 січня 1950 року, є найбільшою за обсягом та ступенем розробки у сучасному світі. Особливість індійської Конституції полягає у тому, що вона зорієнтована на захист прав усіх громадян Індії, і особливу увагу приділяє захисту найбільш пригнічених, так званих “зареєстрованих”, каст та племен. Держава не відмовляє жодному громадянину у рівності перед законом та заперечує дискримінацію за мотивами расової, релігійної, кастової приналежності, а також – залежно від статі чи місця народження. Ганді повторював: «Я буду боротися за конституцію, яка звільнить Індію від усякого рабства», і його мрії щодо рівності та захисту прав людини знайшли офіційне закріплення.

Індійці розмовляють багатьма мовами, за деякими підрахунками – понад 1 600, вони живуть у секуляризованій країні і представляють майже всі відомі у світі релігії, більшість є індусами. Проте кожен громадянин, незалежно від свого етнічного походження, рідної мови та конфесії, відчуває себе в першу чергу індійцем, вірним своїй батьківщині та її прапору. Саме про це мріяв М. Ганді: «Вкрай важливо для нас – індусів, мусульман, християн, євреїв, парсів та всіх інших, для кого Індія є рідним домом, – визнавати свій прапор, в ім'я якого ми маємо жити і віддавати своє життя» [Gandhi smriti, 15].

Громадяни Індії справді пишаються тим, що багато постулатів демократії були не просто проголошені, а й за період незалежності “прижилися” і більшою чи меншою мірою працюють. Проте індійська демократія має свою специфіку, зумовлену передусім традиціями та цивілізаційними особливостями, вона значно відрізняється від класичного розуміння цього терміна і має власну логіку. До основних чинників, які визначають особливості демократичних процесів у країні, належать етнічна та мовна строкатість; поліконфесійність; вплив традиційних суспільних інститутів (варново-кастової системи); демографічна проблема.

Логіка демократії визначалася Махатмою Ганді досить просто: вільні у своєму виборі громадяни обирають спосіб, у який має здійснюватися управління. Сьогодні Індія має один з найвищих показників

участі населення у виборах різного рівня – місцевих, у тому числі сільських органів самоврядування, зборів дистриктів, штатів та загальноіндійського парламенту. Взагалі, іноді складається враження, що індійці постійно когось обирають: студенти в університетах та коледжах, працівники – у власних компаніях і так далі. Населення країни справді дуже активне щодо участі у вирішенні власної долі: зазвичай у виборах беруть участь близько 60% населення (під час останніх виборів до парламенту у 2004 році у виборах взяли участь 58% із 670 мільйонів виборців) [Юрлов 2006, 3]. Такий відсоток – один з показників того, що в Індії справді створені і працюють демократичні засади суспільства, і саме Ганді свого часу «привчив» індійців брати участь у вирішенні власної долі. Іншими ознаками демократії є принципи державного устрою, регулярні вибори до представницьких органів влади, багатопартійність, секуляризм, свобода слова та віросповідання, незалежна судова система, незалежні засоби масової інформації.

Звісно, неможливо говорити про абсолютну рівність усіх громадян країни, суспільство й досі залишається поділеним на багатих та бідних (щоправда, на початку ХХ ст. третину населення складав так званий середній клас), представників різних каст та релігійних конфесій (індуси складають більшість – 83%, проте 12% мусульман, враховуючи їхню кількість, важко назвати меншиною, Індія – друга після Індонезії країна за чисельністю прихильників ісламу), мешканців міст та сел. Країна постійно стикається з такими проблемами, як корумпованість у політиці, нерівномірність економічного розвитку, етнічні та конфесійні протиріччя, кастовий менталітет. Хоча кастова дискримінація заборонена законом, у повсякденному житті вона залишається серйозною перешкодою для розбудови справжнього демократичного суспільства, постійно порушуються права так званих *dalitів* – колишніх недоторканих, які становлять 16% населення країни. Що стосується селянської утопії Ганді, яка, безперечно, мала під собою підґрунтя – 74% індійського населення мешкає саме у сільській місцевості – «у хатинах, а не палацах», – то уряд країни постійно ініціює різні програми розвитку саме для

аграрної Індії, оскільки життя в містах та селах й досі зовсім різне.

М.К. Ганді досить критично ставився до технічного прогресу та здобутків західної цивілізації, а сучасна Індія є однією з найбільш динамічно зростаючих держав, належить до десяти держав світу, які розвиваються найшвидше. Нині Індія – четверта у світі країна за макроекономічними показниками (після США, Китаю та Японії), із загальною сумою ВВП \$ 2,23 трлн., на початку тисячоліття рівень його щорічного приросту постійно перевищував 7%, а протягом 2006–2007 рр. цей показник досяг 9,4% і є найвищим за останні 19 років. Республіка Індія має третій у світі за чисельністю фонд висококваліфікованих технічних й управлінських кадрів і займає перше місце у світі за кількістю інженерів-програмістів; значною перевагою усіх фахівців є вільне володіння англійською мовою. Ганді ж, як відомо, мріяв про те, що державною мовою Індії буде виключно гінді, англійська ж згодом позбудеться офіційного статусу. Він виступав за якомога ширше використання національних мов в усіх галузях, і сьогодні в країні 18 мов визнані Конституцією як офіційні, а гінді вважає рідною тільки третина населення. 67% індійців спілкуються принаймні двома мовами, англійською зокрема.

Економісти з усього світу попереджають, що у 2020 році сценарій розвитку світового господарства матиме абсолютно інший вигляд, ніж сьогодні, й одну з передових позицій у ньому посідатиме Індія (припустимо – 3-тє місце після Китаю та США). У 2006 році експерти відомої компанії Price Waterhouse Coopers визначили першу позицію Індії у світі за темпами розвитку на період до 2050 року. У цьому ж 2006 році відбувся Світовий економічний форум у Давосі, присвячений Індії, гаслом роботи якого стало «Індія всюди». А міністр торгівлі Індії Камаль Натх у своїй книзі «Століття Індії» написав, що у 2020 році Давоса більше не буде – Світовий економічний форум переїде до Мумбая.

У той же час неможливо не згадати, що 25% індійського населення проживає за межею бідності. Для значної частини мешканців нагальними залишаються питання початкової освіти (майже 40% індійців залишаються неосвіченими), якісного харчу-

вання та питної води, за деякими даними, 47% індійських дітей страждають від недостатнього харчування, і досі залишається невирішеною проблемою використання дитячої праці [Юрлов 2006, 6].

Водночас Індія є однією з небагатьох країн світу, що мають космічну та ядерну програми, створені вітчизняними вченими. Серед пріоритетних напрямків розвитку науки та технологій, що забезпечують розбудову «суспільства знань», такі передові галузі, як біотехнологія, подальший розвиток космічної програми, океанологія, нанотехнологія, дослідження непрямих енергетичних ресурсів (енергії сонячного світла, вітру та ін.) Завдання, яке стоїть перед країною на початку ХХ століття – найближчим часом увійти до клубу провідних держав світу. Для цього в Індії є й великі людські та матеріальні ресурси, і сталі темпи розвитку, і демократична система, і вражаючі успіхи у розвитку інформаційних та інших передових технологій, і незалежний зовнішньополітичний курс. Неможливо недооцінити вплив ідей М. Ганді на формування зовнішньополітичної стратегії незалежної Індії: толерантність, взаємоповага, відданість справі миру та намагання уникнути використання сили під час вирішення спірних питань – ось внесок Ганді у спрямування зовнішньої політики Республіки Індії, яке визначилося ще у період боротьби за незалежність. Саме під керівництвом М. Ганді була прийнята резолюція Індійського національного конгресу у серпні 1942 року, в якій підкреслювалося, що незалежна Індія буде боротися за світ без війни, за принципи свободи та демократії, проти нацизму, фашизму та імперіалізму [Prasad 2007, 9]. Цілком узгоджуються з поглядами Ганді й відомі принципи мирного співіснування «Панча шила», які стали індійським *ноу-хау* у світовій політиці в період «холодної війни», основою для діяльності Руху неприєднання.

Щоправда, останні десятиріччя пов'язані з посиленням прагматизму у зовнішньополітичній стратегії країни, необхідним для безпеки та підвищення стратегічної сили держави. Як відомо, керівництво країни неодноразово піддавалося критиці – як у самій Індії, так і за кордоном – з приводу виробництва і випробувань ядерної зброї – саме у контексті протиріччя з

принципами ненасилля. Вибір на користь розробки власної ядерної програми був остаточно зроблений Індією у другій половині 60-х рр.: на прийняття такого рішення передусім справила вплив невдала для Індії прикордонна війна з Китаєм 1962 року та проведення невдовзі цією ж країною ядерного випробування, а також війна з Пакистаном 1965 року. З огляду на існуючі загрози та завдяки створеним власноруч, як стверджують індійські джерела, ядерним технологічним потужностям 18 травня 1974 року за наказом особисто прем'єр-міністра І. Ганді було проведено перше ядерне випробування на полігоні Покхран. Відтоді Республіка Індія стала так званою «країною з ядерними можливостями» і продовжує розвивати ядерну енергетику. Тож випробування навесні 1998 р. не стали великою несподіванкою, на них очікували, проте все ж таки багатьох у світі здивував той факт, що на них наважилися – країна, створена завдяки ненасильницькій боротьбі, де-факто стала ядерною державою.

Незважаючи на негативне сприйняття світовою спільнотою, а також на доволі сильну критику та широкі дискусії всередині індійського суспільства, керівництво країни вважає ядерні випробування цілком логічним та виваженим кроком. Еволюція ядерної політики Індії в жодному разі не передбачає, на думку її лідерів, відмови від принципів гандизму. Йдеться абсолютно про інше, а саме про нереалістичність політики роззброєння, в тому числі – ядерного, що підтверджує розвиток подій у світі останнім часом. «Свого часу Дж. Неру висунув пропозицію про «нульовий варіант», тобто відмову всіх країн від ядерної зброї. Це не спрацювало. Тож чи могла Індія залишатися німим свідком і не дбати про свою безпеку?.. Сила поважає силу, а не слабкість», – зазначав колишній президент країни доктор Абдул Калам, причетний до розробки ракетно-ядерної програми Індії [Abdul Kalam 1998, 108–112]. Індія має дбати про свої стратегічні інтереси, а ядерний потенціал дає змогу вести на рівних діалог із провідними країнами світу.

Той факт, що Індія скористалася правом ядерного вибору і власноруч розробила свою ядерну програму, на думку багатьох вчених та політиків, відповідає потребам часу. З другого боку, для втілення в життя

мрії про розвинену, конкурентоспроможну і процвітаючу Індію передусім необхідні мир та безпека. Розуміння цієї необхідності сприяло прийняттю індійським урядом мораторію на подальші ядерні випробування. Ядерна доктрина Республіки Індії передбачає «будівництво та підтримку ядерного потенціалу на надійному мінімальному рівні» і стверджує, що Індія не буде першою застосовувати ядерну зброю.

Ось такою є Індія сьогодні – водночас традиційна і сучасна, країна екзотичних традицій, вишуканої культури та передових технологій і наукових досягнень. Тепер вона відома світу не тільки завдяки йогам, факірам, танцівницям і музикантам, а й одним з найкращих у світі програмістам, лікарям, відомим вченим та бізнесменам. За 60 років рівень доходів на душу населення зріс у країні більш ніж у 2,5 разу, кількість письменного населення – в чотири рази і становить більш ніж 60% [Юрлов 2006, 3–5]. Незважаючи на величезні успіхи у розвитку економіки, науки, освіти, охорони здоров'я, Індія все ще залишається країною зі значним відсотком бідного населення – майже $\frac{2}{5}$ усіх її громадян. І досі залишається актуальною мрія Ганді про щасливу країну, в якій у кожного буде робота, дах над головою, достатньо їжі та можливість учитися.

Індійське суспільство – цілий калейдоскоп рас, етносів, релігій та вірувань, який може складатися у єдину картинку тільки за умов толерантності та співчуття, тобто тих заповітів, що залишив Махатма Ганді. Тільки в єдності може бути сила настільки великої і строкатої країни, а єдність можлива лише за умов взаємоповаги та рівності, про що й мріяв «батько нації». Так само актуальним в умовах індійського суспільства залишається процес політизації релігії, або використання релігійних символів та ідей для політичних та соціальних перетворень. Цей процес розпочав Ганді, і зараз, вже в абсолютно нових умовах глобалізації, в Індії, так само, як і в інших країнах, постало питання власної ідентичності, можливості утвердження оригінального шляху розвитку та збереження цивілізаційно-культурних особливостей. Проблема синтезу політики і релігії в Індії залишається нагальною, оскільки базисом індійської цивілізації завжди був стиль життя та

спосіб мислення, що походив з релігійних настанов індуїзму. Секуляризація держави після здобуття незалежності жодним чином не змінила (і не ставила собі за мету) такий стан речей, вона лише забезпечила конституційну рівність різних конфесій.

Відповідаючи на питання, чи зможе Індія й надалі виконувати роль гуру – духовного вчителя людства, слід, мабуть, брати до уваги багато різних факторів, які визначають сьогоденний розвиток держави. Проте можемо припустити, що за будь-яких умов незмінними залишатимуться величезний внесок індійців у розвиток світової науки, досягнення в галузі культури, неперевершені істини філософсько-релігійної думки, серед яких так само незмінне місце займає принцип не-

насилля. Феномен гандизму ще довго буде приваблювати філософів, громадських та політичних діячів не лише в Індії, а й по всьому світу, багато вчених та політиків визнають Ганді за неперевершеного майстра політичного компромісу та найчистіший взірець харизматичного лідера ХХ століття. У своєму зверненні до учасників святкування 100-річчя *сатьяграхи* прем'єр-міністр Індії М. Сінгх зазначив: «Маючи за основу істину та ненасильство, *сатьяграха* вчить поважати усі вірування і сприяє порозумінню та примиренню... Я вірю, що універсальні принципи, істина і ненасилля продовжать надихати та забезпечувати ефективний шлях уперед крізь ті виклики, з якими сьогодні стикається людство».

ЛІТЕРАТУРА

- Неру Дж.* **Открытие Индии.** Кн. 2-я. Москва, 1989.
- Мартышин О.В.* Политик и святой (К 50-летию гибели Махатмы Ганди) // **Восток.** №5, 1998.
- Рыбаков Р.Б.* **Буржуазная реформация индуизма.** Москва, 1981.
- Ткачева А.А.* Соотношение идей духовной общности религий и индуистского мессианства в мировоззрении М.К. Ганди // **Общественная мысль Индии. Прошлое и настоящее.** Москва, 1989.
- Куценков А.А.* Харизма как элемент политической культуры в Индии // **Индийские исследования в странах СНГ.** Москва, 2007.
- Чувпило О.* До питання про морально-етичні погляди М.К. Ганді // **Індія: давнина і сучасність.** Київ, 2000.
- Юрлов Ф.* Индия: опыт реформ и модернизации // **Азия и Африка сегодня,** № 5, 2006.
- Юрлова Е.С.* **Индия. От неприкасаемых к далитам.** Москва, 2003.
- Abdul Kalam A.P.J. with Rajan Y.S.* **India 2020: Vision for the New Millennium.** New Delhi, 1998.
- Gill S.S.* **The Dynasty.** New Delhi, 1996.
- Globalisation of the Gandhian Way.** Satyagraha Centenary International Conference. 13–20 November, 2007.
- Krishna Kripalani Gandhi: A Life.** New Delhi, 1993.
- Prasad Bimal Gandhi.* An Apostol of Non-violence or Satyagraha. Satyagraha centenary international conference. New Delhi, November 2007.